

A Csűry-féle, szamosháti *ě* fonológiai értékeléséhez

1. „CsűRY maga nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy ez az *é* és *í* között ejtett, szerinte tehát mindkettőtől kb. félfokos eltérést mutató hang funkcionálisan melyik fonémnek [a] realizációja” — állapítja meg DEME LÁSZLÓ (A magyar nyelvjárások néhány kérdése Bp. 1953. 108). Ezután a kérdés tüzetes vizsgálata alapján kimondja: „a *věnsěg*-féle alakok zárt *í*-ző formák félfokkal nyiltabb realizációval; a szamosháti nyelvjárás tehát funkcionálisan, szembenállása felől nézve *í*-ző, noha egyetlenegy *í* hangja sincsen” (uo.).

Állásfoglalása újabb munkájában (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái Bp. 1956) már nem ilyen kategorikus, és ebben része lehet BENKŐ bírálatának is (I. OK. VII, 500). Itt az *é*-zésnél (162) elutasítja, oda nem vonhatóan tartja az *é*-t, mivel „fonológiai értéke egyelőre még tisztázatlan”. Az egyes fonémák hangszínének vizsgálatakor az *é*-nél nem említi, az *í*-nél pedig megvizsgálandónak tartja, hogy az *ě* „legalábbis a nyelvjárások egy részében nem tartozik-e ide, mint az *í* hangnak alacsonyabban képzett változata” (i. m. 89).

2. Az *ě*-nek az *í* fonéma alá sorolásához felhozható érveket legteljesebben először említett művében gyűjtötte össze DEME (MNYNK. 108). Az alábbiakban az ottani sorrendben vizsgáljuk meg ezeket és a belőlük levont végső következtetés indokoltságát.

„Az *ě* hang általában *é* hangok helyén fordul ugyan elő — hozhatnánk fel DEMÉVEL, — de mind olyan *é* hangok helyén, amelyek az *í*-ző nyelvjárásokban *í*-vel ejtődnek” (i. h.). Ez az érv mitsem mond. Az ún. XVI. század előtti *é* egyes nyelvjárásokban *í*-vé fejlődött (bár vö. erre PAIS véleményét; id. BÁRCZI: Régi magyar nyelvjárások 14; PAPP L.: MNY. LI, 374; stb.), másokban megmaradt *é*-nek. Minthogy a fonéma alá sorolást a mai tényleges hangzás alapján kell elvégeznünk; „minden szót azokkal a fonémákkal kell elfogadnunk, amilyenekkel az adott nyelvjárásban előfordul” (DEME: NYAF. 87—8), az *í*-zést az *í*-hez, az *é*-zést az *é*-hez soroljuk. Ez azonban nem visz előre az *ě* kérdésében: mért kellene más nyelvjárások *í*-je alapján az *í*-hez vennünk, mikor a köznyelv és az *é*-ző nyelvjárások legalább annyi joggal az *é* alá utalják?

3. Az *ě*-t „nem csak *é* helyén találjuk, hanem *í* helyén is; *ěny* (*íny*), *irětyśeg*, *ěz* (*íz*) . . .” (uo.). Ez az érv csak a köznyelvhez viszonyít, és egyenes ellentéte az elsőnek, mely a zárt *í*-ző nyelvjárásokhoz mért. De most meg az

é-ző nyelvjárásokat hozhatjuk fel ellene, ahol az idézett szavak é-s ejtésűek (vö. DEME: NyAF. 162—3). Amíg tehát az első érv a köznyelvből, ez a második a nyelvjárásokból cáfolható. Közös hibájuk, hogy a nyelvjárás rendszerén kívül eső szempontúak.

Mindezt természetesen DEME is pontosan látja, sőt meg is mondja: az eddigiek alapján „még a nyelvjárás lehetne é-ző és az é az é-nek zártabb realizációja” (i. h.). Tanulságul azonban ebből is levonhatunk valamit: a köznyelvhez, mint normához való hasonlítás nem lehet kizárólagos, mert igen hamar cserbenhagy bennünket; csupán más nyelvjárásokhoz meg azért nem mérhetünk, mert a mértéknek különböznie kell a mérendőtől.

4. A meggondolandó harmadik érv az, „hogy a nyelvjárásban hosszú *i* egyáltalán nincsen . . . : a hosszú *i* helyén vagy *é* hangot találunk, vagy rövid *i*-t, pl. *igér* [*igér*], *iggy*, *in*, *indit*, *épit* [*épit*], *írás*, *iz* ('ujjperc'). Az *i* hiányából már következtethetünk arra, hogy az *é* hang a más nyelvjárásokbeli *i* helyett áll”. [én ritkítottam SÁ.]

Meg kell jegyezni, hogy a Szamosháton a köznyelvi hosszú *i* helyén messze túlnyomó többségben rövid *i* van, *é* viszont a SzamSz. tanúsága szerint igen kevés, főleg a második érvnél felhozott szóban. Az *i* hiányából viszont, szerintem, semmi esetre sem szabad azt a fenti következtetést levonni, hogy az *é*, *i* helyett áll, tehát *i* fonéma. Úgy érzem először is, hogy az érvben megint nem válik el: a köznyelvhez, vagy az *i*-ző nyelvjárásokhoz viszonyít-e. Másodsor: tudvalevő, hogy nyelvjárásunkban nemcsak az *i*, hanem a másik két felső nyelvállású hosszú magánhangzó, az *ú* és *ü* is alig fordul elő (vö. CSÚRY: MNyTK. XLVI, 12) — eltekintve az *l*, *r*, *j* hatására megnyúltaktól. Kérdés: hát az *ú*, *ü* hiányából mire következtethetünk, ezeket mivel helyettesíti a nyelvjárás? Az *i*-nek *é*-vel helyettesítése mintha hasonlítana ARANY ALBERTnek ahhoz a gondolatához, mely szerint a koloni nyelvjárás azért nyílt *ö*-ző, hogy a zárt *i*-zést kiegyensúlyozza. Ezt éppen DEME cáfolja igen szellemesen (NyAF. 303).

5. Az előzőhöz szorosan kapcsolódik az az érv, hogy „*é* hang — az *é* nagy elterjedtsége ellenére is — van a szamosháti nyelvjárásban, mégpedig olyan szavakban, amelyek *é* hangja az *i*-ző nyelvjárásokban is *é* marad, illetőleg amelyek a kétféle hosszú *é* hangot ismerő palóc területeken *ē*-nek hangzanak: *még*, *kéccer* [*kéccēr*], *én*, *papné*, *fél* ('Halb'), *másé* stb.” (i. h.). Itt tulajdonképpen arról van szó, hogy a XVI. század előtti *ē* — *é* különbséget nyelvjárásaink egy része megőrizte (*ē* — *é* vagy *é* — *i* formában), másutt viszont — és a köznyelvben — a két hang *é*-ben találkozott. Kérdés: az eredetileg egész fokos zártági különbségnek szamosháti félfokossá válását vajon az eredeti különbség megőrzésének vagy egybeesésének fogjuk fel? Ez bizony megintcsak nem visz előbbre. DEME a különbség megőrzését vallja *é* — *i* formában, félfokos erőszakot téve az *é*-n. De világos, hogy hasonló módon egybeesésnek is felfoghatjuk a dolgot, ugyanannyi joggal.

6. Megfontolandó végül „az a korántsem lényegtelen érv, hogy a nyelvjárásban általában elég erős zárt tendenciát találunk: gyakoriak a zárt *u*-zók (*rulla*, *hun*), a zárt *ú*-zók (*lú*), a zárt *ü*-zók (*tülle*), a zárt *ü*-zók (*tű*, *bür*), a zárt *i*-zók (*é* realizációval, pl.: *kényér* [*kényér*], *gerenda*), a zárt *o*-zók (*hont* ~ *hunt* vö. kny. *hant*) alakok”. Még kell ehhez jegyezni, hogy a *kényér*-félék nem gyakoriak, sőt, igen ritkák, sokkal gyakoribb a *kényér*, *gerenda* ejtés. A zárt *o*-zásnál is gyakoribb a nyílt *a*-zás: *hārgas*, *bālha*, *lakadalom* stb.

A zártság tehát főleg csak a labiális felső nyelvállású hangok számát szaporítja. Az illabiális, *e*-féle hangoknál mintha éppen az ellenkezőjét tapasztal-nánk! Köztudomású, hogy ez a nyelvjárás a zárt *ē*-t nyíltabbá fejlesztette még az egytagúak és vegyes hangrendűek nagy többségében is. Ezért — véle-ményünk szerint — a nyelvjárás labiális zártsága nem elég ok az *ē*-nek *i* alá sorolásához, mert az illabiális korrelációs síkban inkább a nyíltabb megoldás dominál.

7. Végeredményben tehát a felhozott érvek mindegyikével lehet szembe-állítani egy másikat, s ezek, ha nem is döntik el ellenkező irányban a kérdést, semlegesítik az *ē* = *i* felfogást.

Minden eddigi fejtegetés üres szócséplés és nyitott kapuk döngetése, ha BENKŐVEL együtt teljes egészében feljegyzési babonának minősítjük a szamosháti *ē*-t, és minden esetben *iē* ~ *iĕ* ~ *iē* ~ *iĕ* stb. diftongusnak vesz-szük (vö. I. OK. VII, 502). Ebben az esetben — és erre DEME is utal (MNYj. 108) csak az *é* fonéma diftongikus realizációja lehet (vö. NYAF. 92), és az *i* foném alá sorolás magától elesik.

Meghökkenítő azonban, hogy CSÚRY, aki a szamosháti *ē* helyén jelentkező felvidéki diftongusra maga is felfigyelt (vö. MNY. XXXIV, 279) és nagyon jól ismerte pl. TÖRÖS BÉLÁNAK és másoknak e területről származó diftongusos feljegyzéseit (vö. MNYTK. LIV, 8—12), ne látta volna be tévedését. Amennyire magam ismerem anyanyelvjárásomat, főleg a Szamos északi partjának Fehér-gyarmat—Csenger közti szakaszát, a mások és a magam ejtésének alapján arról győződtem meg, hogy ez a hang sem nem kizárólag diftongus, sem nem kizárólag monoftongus. Magam is többször jegyzem — főleg hangsúlyos vagy emfatikus helyzetben, de másutt is — *iĕ* ~ *iē* stb. diftongusnak, de gyak-ran — hangsúlytalan helyzetben, gyors beszédben stb. — *ē*-nek, mai jelölés-sel *ĕ*-nek. Ez a hang tehát valóban létezik, de minthogy az *iĕ*-vel váltakozik, nem szakítható el az *é* fonémától: mindkettő annak realizációja. Érdekes egyébként, hogy utóbb, szájpaddlás fölvételei alapján CSÚRY is úgy nyilat-kozott, hogy e hang „közelebb áll az *é*-hez, mint az *i*-hez” (NYK. L, 66 ; MNYTK. LIV, 12).

8. A XVI. század előtti *ē* — *é* > *é* — *i* záródás tehát vidékünkön nem jutott teljességre: az *é* > *i* fejlődés megrekedt. Ennek okai közt talán gon-dolhatunk az illabiálisok záródásának a labiálisoknál gyengébb voltára, ami megengedte az *ē* > *e* fejlődést is; esetleg a hosszú *i* hiányára, ami az *é* > *i* változásra taszítólag hatott, és harmadszor a középső nyelvállású hosszú magánhangzók erős diftongáló hajlamára, ami a félüton megrekedt *ē*-t a diftongáló *é* fonéma körébe vonzotta.

A mai nyelvjárási beszélő az *ē*-t és *iĕ*-t egyaránt a köznyelvi *é* egyen-értékésének érzi, és helyette, különösen idegenekkel beszélve, a nyelvjárás másik, irodalminak érzett *é* hangját ejti, gyakran diftongusos realizációban. Így keletkeznek ilyen kettősségek: *ebéd* ~ *ebéid*; *szíjérü* ~ *széirü*; *csép-
pélni* ~ *csépélni* stb. Ez a köznyelvhez igazodás egyre terjed.

Egyébként az *é* > *i* félfokos zárulás legfeljebb néhány szórványos eset-ben következett be: *firc*, *fircel*, *bijjog*, *kisztet* (= készttet), *típász* (= tépász) stb. (vö. CSÚRY: MNYTK. LIV, 14), bár az általam ismert területen csak az első kettő él. Az *-it* (<*-ét*) képző ennek ellentmondani látszik. CSÚRY még az öregektől ilyen alakokat jegyzett fel: *javét*, *igazét* (MNYTK. XLVI, 14), de már akkor is túlnyomóan *-it* volt a képző alakja. Én már csak ezt hallot-

tam. Az *-ét > (-ít >)* -*it* változást CSÚRY délről jövő *i-ző* hatásnak tartja (i. h.), de bizonyára nem szabad szem elől téveszteniünk a köznyelv hatását sem. Egyébként ui. nem lenne érthető, hogy a tucatnyi többi képzőben (vö. MNyTK. LIV, 13—4), ahol az *é* köznyelvi *é*, de *i-ző* nyelvjárásbeli *i* helyén fordul elő, miért nem vált *i-vé*. Ezt a ma folyó köznyelvhez hasonlást természetesen nem tekinthetjük az *é > é* szerves folytatódásának.

9. A szamosháti *é-zésnek* az *i-zés* alá foglalását történeti oldalról támogatja PAPP LÁSZLÓ a Pais-emlékkönyvben megjelent tanulmányában: „Az északkeleti nyelvjáróterület a XVI. században”. Arra a meghökkenítő megállapításra jut, hogy: „A Szamos melléke is a legteljesebb mértékben *i-ző*” volt (i. m. 471). Szerintem sem a „Szamos melléke”, sem a „Szatmár megyei” nyelvjárás nem vonható egy kalap alá. A Szatmárnémetitől keletre és délre eső területeken ma is van *i-zés*. FÜLEP IMRE pl. megkülönbözteti a „falvak” és a „városok” nyelvjárását, utóbbit *i-zőnek* jelölve meg (Nyr. IX, 263. Az *i-ző* adatokra l. Nyr. V, 570; VII, 229; IX, 184—5; 264; stb., stb.). A Szamos mellékének talán a jelenlegi országhatár körüli részén találkozott a Tisza felőli *é-zés* a keleti részek *i-zésével*. Ez azonban nem bizonyít a szamosháti *é ~ i*-nek *i*-ből származása mellett. Az *é < i* feltevésekor PAPP L. csak Sylvester *i-zését* említi név szerint. Ez nyilvánvalóan a megye keleti részeinek *i-ző* nyelvjárásában gyökerezik, s nem vonatkoztatható a Szamoshátra. Nem ismerem viszont PAPP Csengerből, Nábrádról vett levéltári *i-ző* adatait. De emlékeztetnék arra, hogy éppen e XVI. századi háborús időkben a megye nemessége hol Nagykárolyban, hol Szatmáron, hol Nagybányán, hol meg éppen Csengerben vagy más, kisebb, de nyugalmasabb faluban gyűlésezett. Így az efféle „csengeri”, „nábrádi” jegyzőkönyvek sokkal inkább az *i-ző* megyeszékhely jegyzőinek, mint e falvak nyelvjárásának tükrözői.

CSÚRYnek kétségtelenül hibája, hogy az *é-zés* történeti előzményeit nem a nyelvjárás saját nyelvemlékeiben vizsgálja (MNyTK. LIV, 8—14). Egyelőre mégsem tudom elhinni PAPP LÁSZLÓ *é < i* magyarázatát. Inkább az általa is *i-zés* előttinek tartott Ung megyei *ié-s* példák területéhez kapcsolnám Szatmár megye egész északnyugati harmadát, az ottani *é-zést* tehát, nem *i-zésből* alakultnak, hanem e hang XVI. századtól való megőrzésének tartanám.

10. Az *é* besorolásának gondját — mint látható — az okozza, hogy a nyelvjárás fonémaállományát a köznyelvi és rendszertani kombinációval létrehozott sémába akarjuk belegyömöszölni. Az *é*-nek mint fonémának önállóságához nem fér kétség. Így akár az *é*, akár az *i* realizációjának tekintjük, ott a köznyelvi fonémának a nyelvjárásban két különálló fonéma realizációja lesz: *i ~ é* vagy *é ~ é* (az utóbbira l. lentebb).

Véleményem szerint az *é* fiziológiai jellege még korántsines tisztázva, ez még elvégzendő feladat. Akár az *é*-hez, akár az *i*-hez mérve nem olyan finom árnyalatnyi a hangzási eltérése, mint CSÚRY nyomán LAZICZIUS jellemzi (NyK. XLVIII, 22), s nemcsak a helyi beszélők, de az első ízben hallók is könnyen meg tudják különböztetni. Az *é*-től és *i*-től független, önálló fonéma voltát világosan bizonyítják az efféle szembenállások: *ér* 'vena', *ér* 'tangit', *ír* 'scribit'; *fél* 'halb', *fél* 'befürchtet', *fil* 'Ohr'; *szél* 'Wind', *szél* 'Rande', *szül*(fa); *szén* 'Kohle', *szén* 'Schuppen', *szin* (< *szín*) 'Farbe' stb.

Fontosnak tartjuk azonban, hogy — bizonyára a köznyelv hatására — a szamosháti *é* (*~ i* stb.) felbomlóban van, pusztuló fonéma. A nyelvjárási

beszélő által köznyelvinek érzett $\acute{e} \sim \acute{e}_i$ mindig előfordulhat az $\acute{e}$ ($\sim \acute{e}_i$) helyén — és egyre gyakrabban elő is fordul, miáltal párhuzamos alakok keletkeznek —, megfordítva azonban nem. Legfeljebb regresszió vagy a változási (váltakozási) reciprocitás következtében. A *kék* $\sim$ *kiék*-félék helyett bármikor lehet *kék*, *kéik*, de a *kérd* $\sim$ *kérd*, *pucér* $\sim$ *pucér*, *fűzér* $\sim$ *fűzér*, *gép* $\sim$ *gép* félék (CSÜRY, MNyTK. LIV, 13—4) ma ritka kivételek. Hasonlóan, a köznyelv hatására keletkezett bomlásterméke az $\acute{e}$ -nek az *-it* képző rövid magánhangzója.

11. Az eddigiek alapján tehát úgy véljük, a szamosháti $\acute{e}$ és diftongusos változatai az $\acute{e}$ fonéma realizációiként foghatók fel. Kérdés még, mi történjék a köznyelvi $\acute{e}$ helyén előforduló másik $\acute{e}$ hangunkkal? Ezt CSÜRY kizárólag monoftongusnak hallotta, a mai feljegyzők hajlandók kizárólag $\acute{e}_i \sim \acute{e}_i$ stb. diftongusnak jegyezni. Meggyőződésem, hogy ez is előfordul mindkét változatban.

Meggondolkoztató, hogy DEME — inkább történeti alapon, mint a köznyelvhez hasonlítás elve szerint — a XVI. századi $\acute{e}$ ($< \acute{e}$) mai $\acute{e}_i$ fejleményeit nem a köznyelvbéli $\acute{e}$, hanem a rendszerbe fölvett $\bar{e}$ fonéma alá sorolja (NyAF. 94). Ha ezt hozzávesszük az $\acute{e}$ -ről mondottakhoz, kiderül, hogy a szamosháti nyelvjárás $\acute{e}$ ($\sim \acute{e}_i$; $\acute{e} \sim$) $\acute{e}_i$ -féle, erősen megterhelt hangjai ellenére *i*-ző, és $\acute{e}$ fonémája nincsen. Félő, hogy a rendszertani, funkcionális felfogás így egy kissé elszakad a valóságtól.

12. Véleményünk szerint tehát mind az $\acute{e} \sim \acute{e}_i$, mind az $\acute{e} \sim \acute{e}_i$ az $\acute{e}$ fonéma realizációja. Igaz, így egy köznyelvvél két nyelvjárási fonéma áll szemben. De ezen az sem segít, ha az $\acute{e}$ -t a köznyelvi $\acute{e}$ alá soroljuk, minthogy a szembenállások bizonyossága szerint a fonológiai különbség ott is megvan. Igaz, az $\acute{e}$ csak bizonyos fonetikai helyzetben van meg, de ahogyan nem „helyettesíthetjük” a hiányzó $\acute{u}$, $\acute{u}$ fonémákat, ahhoz sincs jogunk, hogy az $\acute{e}$ üresen maradt helyére betelepítsünk egy fiziológiai jellegében, fonematikus értékében elütő másik hangot.

Végezetül egy megjegyzés. Az itt kifejtettek csak a szamosháti $\acute{e}$ -re vonatkoznak. Más nyelvjárások hasonló hangjainak besorolása a nyelvjárási hangrendszerének leíró, történeti és rendszertani vizsgálatára, az uralkodó tendenciák, a fejlődés iránya, a köznyelv hatása stb. alapján más is lehet.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Zur phonologischen Wertung des $\acute{e}$ in der Mundart von Szamosháti

Die Arbeit nimmt Stellung gegen die Auffassung, nach der dieses, zwischen $\acute{e}$ und $\acute{e}_i$ stehende, aber von beiden unabhängige Phonem, als Realisation des gemeinsprachlichen $\acute{e}$ zu betrachten sei: Verfasser weist die diesbezüglichen Argumente von L. DEME und die historischen Ausführungen von L. PAPP (A magyar nyelvjárások néhány kérdése Bp. 1953. 108; bzw.: Pais-émlékönyv Bp. 1956. 471) zurück. Des Verfassers Endergebnis ist, dass das $\acute{e}$ die Realisation des gemeinsprachlichen $\acute{e}$ Phonems ist, und dass diesem gemeinsprachlichen $\acute{e}$ Phonem in den genannten Mundarten zwei selbstständige Phoneme entsprechen, nämlich $\acute{e}$ ($\sim \acute{e}_i$) und $\acute{e}$ ($\sim \acute{e}_i$).

Á. SEBESTYÉN